
A Flavius-kor a császárkori Róma történelmében

A Kr. u. 69. év fordulópont volt Róma történelmében. Nero meggyilkolása egyben a lezárását jelentette a *principatus* első dinasztíája, a Iulius–Claudius császárok uralmának (Kr. e. 27–Kr. u. 69). A „négy császár éveként” emlegetett 69. év véres küzdelmeit egy tapasztalt hadvezér, Titus Flavius Vespasianus hatalomra kerülése zárta le. Róma második uralkodó dinasztíája, a Vespasianus és fiai, Titus és Domitianus alkotta Flaviusok (*gens Flavia*) uralkodása mindössze 27 évig tartott (69–96). E nem egészen három évtized Róma politika- és kultúrtörténetében azonban nemcsak kiemelkedő jelentőségű volt, hanem hatása messze túlmutatott a szűkebben vett korszakhatáron. A Flavius-kor a stabilizáció időszaka, valamint az Augustus kor megteremtette alapokból építkező, azt továbbalakító, kiteljesítő és új elemekkel gazdagító fordulópont, amely egyben hosszú távra ki is jelölte a folytatás irányait. A hatalomgyakorlásnak olyan rendszerét alakította ki, ahonnan visszatekintve a Iulius–Claudius kor a köztársaságból a császárkorba való átmenetnek tűnik, és amely Domitianus halálával nem ért véget, hanem Kr. u. 193-ig, a Severus–dinasztia hatalomra kerüléséig megőrizte a stabilitását.

A Flavius-kor politika- és társadalomtörténete a legkiválóbb ókortörténetészek figyelmét vonta és vonja magára. A korszak kultúrája, mindenekelőtt az irodalma azonban egészen a közelmúltig a hagyományosan „aranykor” centrikus szemlélet áldozatává lett. A „nem eredeti, száraz és könyvízünek” minősített Flavius-kori irodalom a másodosztályú „ezüstkori” kategóriába, és ezzel a kutatás peremére került. A szemléletben, ennek következtében pedig az értékelésben is az 1980-as, 90-es évek folyamán alapvető változás ment végbe, amelyet látványosan dokumentál a 2003-ban megjelent, e kutatások nyomán a korszak kultúráját elsőként összegző és árnyaltan bemutató monumentális kötet, az *A. J. Boyle, W. J. Dominik* szerkesztette *Flavian Rome*.¹ A téma nemzetközi élvonalát képviselő kutatók tanulmányaiból felépülő szintézis deklarálta a korszak költészetét és prózáját állítja közép-

¹ A. J. Boyle, William J. Dominik (Eds.): *Flavian Rome. Culture, Image, Text*. Brill, Leiden–Boston, 2003, 754 o.

pontba azzal az igénnyel, hogy az irodalmi, képzőművészeti, politikai és kulturális tematikájú tanulmányok egymás mellé és egymás kontextusába helyezésével a korszak kritikai áttekintését nyújtsa, amely aláhúzza és újraértékeli a Flavius-kor jelentőségét. A kötet szemléleti alapvetése a kétirányú értelmezői figyelem: miközben a Flavius-korra mint időben jól körülhatárolható, politikai és kulturális egészre tekint, ugyanúgy fókuszál az összetettségére, sokféleségére is. A kötet alapvető tétje annak a megválaszolása: mi a flaviusi a Flavius-kori Rómában. Miközben nem téveszti szem elől a folytonosság alapját jelentő azonosságokat, folyamatosan rávilágít azokra az attribútumokra, amelyek a 69–96-ig tartó periódust megkülönböztetik a preflaviusi és a postflaviusi Rómától. A hasonlóságok és különbségek érzékelése és érzékeltetése érvényesül a korszakon belüli folyamatok vizsgálatában is.

A *Blackwell Companions to the Ancient World* sorozatban 2016-ban megjelent újabb monumentális kötet, az *Andrew Zissos* szerkesztette *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome* szemléletében alapvetően a *Flavian Rome* nyomdokain halad: a korszak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életének elemző bemutatását a Iulius–Claudius kor hagyatékának folyamatos szem előtt tartásával, annak kontextusában is végzi el. Ugyanakkor a két kötet között alapvető különbség, hogy a *Flavian Age* nem preferálja vizsgálata tárgyának egyetlen szegmensét sem, hanem valamennyit kiegyensúlyozott terjedelemben tekinti át. Mindkét sajátosság a két tanulmánykötet relációjában értelmezhető. A *Flavian Rome* társszerkesztője és egyik szerzője, William J. Dominik a *Flavian Age* kötetben is jelen van Martialis– és Statius–tanulmányával. A *Flavian Age* szerkesztője és recepció–fejezetének szerzője, Andrew Zissos pedig szerzője a *Flavian Rome* egyik tanulmányának. Ez az együttműködés lehet a magyarázata az azonos, több szempontot szem előtt tartó kutatói szemléletnek, ugyanakkor az eltérő struktúrának is: a *Flavian Rome*–ban középpontba állított irodalom kiemelt vizsgálati pozicionálása a *Flavian Age*–ben már indokolatlan lenne éppen az előbbi kötet tanulmányainak, valamint az azóta eltelt évtized kutatási eredményeinek az ismeretében.

A *Flavian Age* a Flavius-kort tágan és komplexen értelmezi. Számításba veszi a korszak etnikai sokszínűségét, multikulturális karakterét, kibontakozó gazdasági és politikai struktúráit, a hangsúlyeltolódást a centrum, Róma és a periféria, a provinciák közötti viszonyban, valamint a korszak vallási életének messze ható új tendenciáit. E komplexitás bemutatathatóságának alapját az a kivételes adottság teremti meg, hogy a római történelemnek ez a rövid időszaka szokatlanul jól és sokrétűen dokumen-

tált. Mind a szöveges (irodalmi és epigráfiai), mind a tárgyi (építészeti és képzőművészeti) emlékek bőséggel maradtak fenn, ami egyebek mellett – *Szilágyi János György* megfogalmazását idézve – egy szerencsés szerencsétlenségnek is köszönhető: a Vezúv 79-ben történt kitérésének. A vulkáni hamuréteg alatt konzerválódott városok, a magán- és középületek, a graffitik és a hivatalos feliratok, a berendezési tárgyak, a villákat és a köztereket díszítő műalkotások, megszenesedett ételmaradékok és papyrus leletek kivételes lehetőséget kínálnak a Flaviusok korabeli élet feltérképezésére a civil szférától az államiig, az alsó osztályoktól az elitig, a populáristól a magas kultúráig.

Az elemző horizont szélesítésének stratégiája magában hordozza a felszínesség veszélyét, miként azt is, hogy a szélesebb összefüggések hálózatában elveszhet a specifikusan flaviusi komponens. A kötet szerkesztője és szerzői az elemzői szempontok sikeres megválasztásával és az elemzések jó arányérékkel megvalósított strukturálásával mindkét hibalehetőséget elkerülték, amit a kötet szerkezeti–tartalmi felépítése is meggyőzően szemléltet.

A kötet Andrew Zissos nagy ívű bevezetőjével (*Introduction*) kezdődik, amely összefoglalása mindazoknak a megfontolásoknak és elvi alapvetéseknek, amelyek a *Flavian Age* tanulmányait – sokféleségük ellenére vagy inkább azzal együtt is – egységes kötetű szervezik. A bevezetőt hat nagyobb tematikus fejezet követi, melyeket négy appendix, egy glosszárium, végül két névmutató zár.

Az I. fejezetet (*Part I.: Preliminary*) egyetlen tanulmány alkotja, melyben *Frédéric Hurler* nyújt panorámaszerű áttekintést a korszaknak – elsősorban a császári hatalom kontextusában – jelentős irodalmi, epigráfiai és numizmatikai forrásairól. Ezek a források egyszersmind felvetnek számos témát, amelyek kifejtésére a további fejezetekben kerül sor. Hurler áttekintése máris rávilágít a korszak egyik újdonságára. A provinciákról származó írott és ikonikus források jól dokumentálják azt a kifejezetten a Flaviusoknak tulajdonítható teljesítményt, hogy kiterjesztették és elmélyítették Róma és a provinciák kapcsolatát, és ezzel alapvetően járultak hozzá a Római Birodalom politikai és kulturális maradandóságához.

A II. fejezetet (*Part II.: Dynasty*) nyitó négy tanulmány a Flavius-dinasztia történetét tekinti át a felemelkedéstől a bukásig: Vespasianus trónra kerülésének folyamatát szinte napról napra haladva, majd külön-külön Vespasianus, Titus és Domitianus császárságát az utóbbinak 96-ban történt meggyilkolásáig. Azonban nem eseménytörténetről van szó – ez szükségte- len vállalkozás lenne olyan kiváló monografikus áttekintések és elemzések

birtokában, mint *M. Barbara Levick*², *W. Brian Jones*³ és *Miriam Griffin*⁴ munkái. A figyelem mindenekfelett a folyamatra, illetve az azt mozgató karakterekre és történésekre, mindezek elemzésére irányul. Hogyan került az Imperium élére a nem túl előkelő származású (*ignobilitas*) és az uralkodói pozíció megszerzését valójában nem ambicionáló Vespasianus? Hogyan segítette ebben és a későbbiekben is a bátyja, Flavius Sabinus, a politikus és hadvezér Mucianus, valamint elsőszülött fia, Titus? A békét és stabilitást teremtő Vespasianus fiainak történelmi értékelésében az egyoldalú kép árnyalására való törekvés érzékelhető. Megmutatkozik a történetíróknál hagyományosan népszerű és áldásos uralkodóként feltűnő Titus kegyetlen és arrogáns arca is, míg az ugyancsak hagyományosan negatív Domitianusképet uralkodása innovatív eredményeinek hangsúlyozása mozdítja el egy pozitívabb értékelés irányába.

A következő három tanulmány a Flaviusok *imago*ját mutatja be, a szó mindkét értelmében. *Steven Tuck* elemzéséből képet kapunk arról, milyen politikai-ideológiai jelszavakat, illetve értékeket közvetített a császári propaganda, amelyek összessége egyszersmind a dinasztia önreprezentációjaként is működött: triumphus, béke, stabilizáció, megújulás, dinasztia, közjólét. Ezt követően két tanulmány az ideológia képi megjelenéseit mutatja be, vagyis az *imperium* és a Flaviusok immár egygyé forrott hatalmának reprezentációját a tárgyi emlékeken: a császári család szobrászati és numizmatikai portréit, valamint a Flaviusok építészeti programját, amely Rómának több, mind a mai napig ikonikus terét és építményét (Templum Pacis, Amphitheatrum Flavium avagy Colosseum) hozta létre.

Lóránd Dészpa tanulmánya ismét a politikai aspektust állítja előtérbe. A flaviusi *status quo* felépítésének két egymásra következő állomását jelöli ki. Az első a (zsidó) háború, vagyis a *propagatio imperii* időszaka (69–70), a második a békéé. Az elsőt markánsan zárja le Vespasianus és Titus 71-ben megtartott triumphusa, míg a béke időszaka társadalmi események és praxisok egész hálózatából konstruálódik, mint a Templum Divi Claudii át- és megépítése, a *pomerium* kiterjesztése, Vespasianus és Titus censorsága, a Templum Pacis megépítése. A tanulmány kiemelten vizsgálja a Flavius-dinasztia és a senatus kiegyensúlyozatlan viszonyát, melyet a 70-ben hozott *Lex de imperio Vespasiani* volt hivatva rendezni (a 4. Függelékben olvasható

2 M. Barbara Levick: *Vespasian*. London–New York, 1999.

3 W. Brian Jones *The Emperor Titus*. New York–Sydney, 1984; Uő: *The Emperor Domitian*. London–New York 1992.

4 Miriam Griffin: *The Flavians (A flaviusok)*. In: Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone: *The Cambridge Ancient History XI. The High Empire*². Cambridge, 2000, 1–83.

a teljes szöveg mind latinul, mind angol fordításban). Az imázsteremtés, valamint a princeps és a senatus közötti erőviszony újradefiniálásának kérdésköre egyaránt szervesen összefügg az egész II. fejezetet nyitó gondolattal: a Flaviusok *ignobilitas*ából eredő, kezdeti hiányával az *auctoritas*nak, amelynek elnyerésében és felépítésében – Vespasianus személye és teljesítménye mellett – egyaránt fontos szerep jutott a képzőművészeti alkotásoknak mint a császári propaganda médiumának és a jogi megoldásnak, a *Lex*nek. Ebből a ragyogóan bemutatott komplexitásból épült fel Róma, az *imperium* és az *oikumené* egymás összefüggésében értelmezhető rendje, melynek forrása és biztosítója a princeps személye, Vespasianus.

A III. fejezet (*Part III.: Empire*) a Római Birodalom gazdasági és adminisztratív működését, illetve működtetését tárgyalja. Az első tanulmány a császári államirányítás gazdasági hatását tágabb kontextusban, a kora császárkori gazdasággal összefüggésben veszi szemügyre. A további négy tanulmány középpontjában a centrum és a periféria kérdésköre áll. Ennek áttekintéséhez nem időben, hanem térben tágul ki az elemzői horizont, a következő témák mentén haladva: a birodalom határvédelmének megszervezése és infrastruktúrájának a kialakítása; a császár személye, aki magának Rómának mint a császárság központjának a vetélytársává kezd válni; egy keleti provinciának, Iudeának és egy nyugatinak, Britanniának a mélyanalízise. A két provincia Flavius-korabeli képe mintegy megvalósulásában mutatja meg a vergiliusi imperativust: *parcere subiectis et debellare superbos*. Vagyis Róma hatalomgyakorlásának mindkét arcát: az elsősorban Iulius Agricola kormányzósága idején végbement fejlődést Britanniában és a zsidó felkelés leverését követő elnyomást Iudeában.

A fejezet 12. tanulmánya mindenképpen kiemelendő igen eredeti vizsgálati módszere miatt. *Randall Pagorzelski* már írásának a címével (*Centers and Peripheries*) megelőlegezi vizsgálatának a konklúzióját. Eszerint – ellentétben a hagyományos tézissel a Flavius-kori Rómáról mint az Imperium adminisztratív központjáról, valamint a provinciák homogén romanizálásáról, – a korszak éppen hogy dekonstruálta Róma és Itália centrum–szerepét, és ezzel együtt problematikussá tette a centrum Augustus korabeli koncepcióját. Pagorzelski a centrum–periféria kérdését elsősorban nem geográfiai, gazdasági vagy katonai, hanem adminisztratív és mindenekelőtt kulturális aspektusból értelmezi. A perifériák romanizálásának heterogenitásáról, valamint több központú Imperiumról ír, amit jól példáz Vespasianus hosszú alexandriai tartózkodása, vagyis annak a (mondhatni hagyományt teremtő) demonstrálása, hogy az Imperium nem csak Rómából irányítható.

A Róma-központú gondolkodásnak és a centrum–periféria bináris opozíciójának a feloldódását a korszak irodalmi szövegeiben: *Silius Italicus*, *Martialis*, *Statius*, *Iuvenalis*, *idősebb Plinius*, *Josephus Flavius* és *Tacitus* egy-egy művében mutatja ki. Az elemzésekről azonban meg kell jegyezni, hogy megállapításai többnyire nem valódi szövegértelmezésen alapulnak – ennyi szöveg esetében ez már önálló könyvet igényelne. Így azonban a felszínesség benyomását kelti, és nem mentes erősen vitatható állításoktól sem. Idősebb Plinius *Naturalis historiájáról* azt a megállapítást teszi, hogy decentralizálja Rómát és Itáliát, nyilvánvaló félreértelmezés – elegendő az enciklopédiát záró himnikus magasztalásra gondolni, amely Itáliát a világ irányítójának (*retrix*) nevezi, mely Kelet és Nyugat között középen (*inter ortus occasusque mediam*) helyezkedik el, vagyis a világ közepén.⁵

A IV. fejezet (*Part IV.: Societies and Cultures*) hét tanulmánya a Flavius-kor társadalmát, valamint római és nem-római kultúráját elemzi különféle szempontok szerint. A kor idegenség–konceptiójának vizsgálata megvilágítja, ahogyan a másság és az integráció egyensúlyba került a római társadalomban, mindenekelőtt a kozmopolita Rómában. A provinciákból, kiemelkedően Hispaniából és Galliából származó „idegenek” megjelenése a Flavius-kori arisztokráciában megmutatkozása annak a folyamatnak, amely hamarosan eléri a császárság intézményét is – először a hispaniai származású Traianus hatalomra kerülésében.

A korabeli római társadalom gender szempontú vizsgálata ugyancsak az átalakulást teszi láthatóvá. Jómódú asszonyok megjelenése a közéletben a Iulius–Claudius korhoz képest merőben új jelenség. Feliratok, *ifjabb Plinius* levelei és a korabeli filozófus, *Musonius Rufus* kijelentései alapján megállapítható, hogy a Flavius-kori nők – a *cum manu* házassággal (= a feleség házasságba bevitt vagyona fölött a továbbiakban kizárólag a férj rendelkezik) szemben egyre gyakoribb *sine manu* (= a házasságba bevitt vagyónrész a továbbiakban is a feleség tulajdona marad) házasságoknak köszönhetően – mind nagyobb autonómiát tudhattak magukénak anyagi–egzisztenciális szempontból. Ettől nem függetlenül pedig a közszférában is, ami addig ismeretlen jelenséget hívott életre: jómódú nők fontos szociális – elsősorban patrónai – és politikai szerepvállalását.

A Flavius-kor képzési–nevelési gyakorlatát szinte kizárólag *Quintilianus Institutiója* alapján szokás megítélni, holott Plutarchos és prusai Dio idevágó szövegei teszik teljessé a képet. *Yun Lee Too* a római és a görög

5 Plinius gondolkodásának Róma centrikusságát hangsúlyozza Sorcha Carey (*Pliny's Catalogue of Culture. Art and Empire in the Natural History*. Oxford, 2003.) és Trevor Murphy (*Pliny the Elder's Natural History. The Empire in the Encyclopedia*. Oxford, 2004.) is.

elit nevelési gyakorlata közötti különbségre hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy – noha egyik szerző sem római vagy itáliai származású –, a romanizálódott Quintilianus a hagyományos, retorikai képzést állítja előtérbe, míg Plutarchos és Dio a filozófiát tekinti a képzés betetőzésének. A Flavius-kori elit nevelése tehát nem homogén, mert római és görög, vagyis olyan terület, amely a kulturális identitás kérdése körül szerveződik.

Eleanor Winsor Leach a Flavius-kori Pompeji városszerkezetét, köz- és lakóépületeit a Nero-kor utolsó periódusában történt (Kr. u. 62.) földrengést követő újjáépítésekre fókuszálva mutatja be. A tanulmány nem leíró, hanem szokatlan ötletként az újjáépítések irányításával és felügyeletével megbízott *T. Suedius Clemens* imaginárius útja a 70-es évekbeli Pompejiben.

Sarah H. Blake remek tanulmánya a mindennapok esztétikájának feltárására tesz kísérletet a Flavius-kori campaniai csendéletek, valamint az irodalom, kiemelten Martialis *Xeniája* és *Apophoretája*, és Plinius *Naturalis historiájának* ide vonható leírásai alapján. Blake a campaniai falfestmények és Martialis verseinek párhuzamba állítását azzal indokolja, hogy valamennyi a házigazda–vendég kontextusában értelmezendő, vagyis a kép és a szöveg a gyümölcsök, tárgyak gyűjteményével egyaránt azok fogyasztására. használatára invitálja a nézőt. olvasót. A csendéleteken látható és a Martialis költeményeiben felsorolt kínálat legalább annyira szól a jelen nem lévő tulajdonosról, annak a gazdagságáról és társadalmi pozíciójáról. Mindez, valamint a pliniusi leírások összességében arról a bőségről tanúskodnak, amely az Imperium egészét jellemezte, és amit a császár biztosított polgárainak.

A *spectaculumok* – nemcsak a gladiátorküzdelmek, hanem a triumphusok, színházi előadások és performanszok – jelentése és jelentősége alig különbözött a megelőző Iulius–Claudius kortól, mindenekelőtt Augustus korától, és a Flaviusok után következő császároktól is. *Helen Lovatt* tanulmánya a Colosseum felavatásánál jelen lévő Martialis *Liber spectaculorumát*, Josephus Flavius *Bellum Iudaicumának* ugyancsak a szemtanú hitelességével megörökített triumphus-leírását és a *spectaculumok*nak a Flavius-kor három epikus szövegében megjelenő imaginárius világát teszi vizsgálat tárgyává. Konklúziójában a Flavius-kor *spectaculum*–diskurzusában megmutatkozó kettősségre hívja fel a figyelmet. A hagyományos 'siker, győzelem, triumphus' mellett megjelenő újszerű megítélésre, a 'veszteség, vereség, kétségbeesés' figyelmeztető jelenlétére.

A Flavius-kor kulturális életének középpontjában az irodalom állt, az irodalmi élet központja pedig Róma volt. A császár patrónusi szerepe Augustus óta ismert jelenség. Domitianus intenzív kultúraformáló tevékeny-

sége (könyvtárak helyreállítása, kéziratok rekonstruálása, szónoki és költői versenyek rendezése) azonban – a tanulmányt jegyző *Antony Augoustakis* szerint – a Nero-korszakkal mutat folytonosságot. A jómódú patrónus szerepe a költők karrierében a Flavius-korban válik meghatározóvá. A sikerhez vezető úton az első lépést a *recitatiók* jelentették, amelyet a patrónusnak szánt magánpéldány elkészítése követett, végül a szélesebb közönségnek szánt példányoké. A Flavius-kor forradalmi újdonsága egy új forma, a *codex* (pergamenlapokból álló könyv) megjelenése a *papyrustekercs* használata mellett. A szerző által véglegesnek nyilvánított szöveg példányai mind privát körben, mind a könyvkereskedésekben forgalomba kerültek. Feltehetően a pezsgő irodalmi élet és a számos másolatot igénylő könyvkereskedelem áll a háttérben annak, hogy a copyright, illetve a plágium kérdése ekkor került határozottabban előtérbe.

Az V. fejezet (*Part V.: Literature*) a korszak gazdag irodalmi hagyatékát tárgyalja, azonban nem poétikai szempontból, hanem a Flavius-korban végbemenő történelmi, társadalmi és ideológiai folyamatok kontextusában. *Neil W. Bernstein* a korszak epikus költészetét (*Statius Thébaisát*, *Valerius Flaccus Argonauticáját* és *Silius Italicus Punicáját*) olyan szövegekként olvassa, amelyek a közelmúlt történelmi folyamataira, kiemelten a polgárháború évére (68–69) és Vespasianus hatalomra kerülésére reflektálnak. Mindeközben az értelmezésbe bevonja azt az intertextuális allúziós hálózatot, amelyet ezek az epikus szövegek felépítenek a megelőző kor irodalmával, kiemelten az Aeneisszel. A nem epikus műfajok sorából magasan kiemelkedik a Flavius-kor két ünnepeelt költőjének versgyűjteménye, *Martialis Epigrammái* és *Statius Silvae*-je. Mindkettő az alkalmi költészetet képviseli, megjelenítve a hétköznapi világát és a személyes reflexiókat. *William J. Dominik* azonban tágítja az értelmezés keretét, és a költeményeket a korabeli római társadalmi élet, értékrend és az ezekhez való viszonyulás szempontjából tekinti át. A fejezet harmadik tanulmánya tovább árnyalja a IV. fejezetben tárgyalt költő-császári patrónus viszonyt. *Paul Roche* remek összehasonlító elemzése a Flavius-kor két monumentális prózai művének, idősebb *Plinius Naturalis historiájának* és *Quintilianus Institutio Oratoriájának* a praefatióját egyetlen szempont, a szerzői teljesítmény önértékelése felől nézve mutat rá a szövegeknek arra a különbségre, amely *Pliniusnak* a császári család irányába több gesztust tevő, visszafogottabb, és *Quintilianusnak* az öntudatosabb önértékelése között kimutatható.

A Flavius-kori görög irodalmat áttekintő fejezetben *Adam Kemezis* olyan kérdések tisztázására, illetve saját válaszok megfogalmazására vállalkozik, amelyek a császárkori görög irodalom egészének is alapvető kérdés-

feltevései, és amelyek többségére máig sem fogalmazódott meg konszenzusos válasz. Egyáltalán beszélhetünk-e Flavius-kori görög irodalomról, amikor a biztonsággal erre a periódusra datálható fennmaradt szövegekörpusz (Plutarchos, Dio Chrysostomos és Josephus Flavius művei) csekély. Hogyan értelmezhető annak a görög nyelvű elitnek a kulturális státusza, amelyhez ez az irodalom köthető? E tekintetben ma már általános alapvetés, hogy az egyes görög szerzők az integráció és az autonómia végpontjait összekötő tengely különböző pontjain helyezhetők el. Kemezis három kérdés felől közelítve érvel amellett, hogy a „flaviusi” mint a korszak görög irodalmát értelmező kategória jól használható. Milyen szerzőket és alkotásokat ismerünk e periódusból, és azokban milyen műfaji és formai folyamatokat láthatunk? Milyen mértékben osztoztak a görög szerzők a latin nyelvű források kínálta modellben a Flaviusokról? A második szofisztika tekinthető-e Flavius-kori történésnek?

A fejezet utolsó tanulmányának tárgya azok a számunkra elveszett latin és görög nyelvű irodalmi alkotások, amelyeknek létezését, sőt gyakran a tartalmát és a korabeli értékelését is a fennmaradt szövegek őrizték meg. *Michael Dewar* számos példán mutatja meg, hogyan jelölhető ki egy-egy elveszett szöveg irodalomtörténeti helye és értéke a fennmaradt művekben róluk olvasható, olykor egymással nem konzekvens információk elemzésével és tisztázásával. Nemcsak arra világít rá, hogy milyen hatalmas az a hiányzó szövegmennyiség, amely a Flavius-korról és irodalmáról alkotott képünket bizonyára kiegészítené, árnyalná vagy éppen egyes pontjain módosítaná, hanem egy újabb keretet jelöli ki a fennmaradt munkák értelmezésének is.

A VI. fejezetet (*Part VI.: Reception*) Andrew Zissos három tanulmánya alkotja, amelyek összességében azt mutatják be, hogyan látták, értették és értelmezték a Flavius-kori kultúrát a rá következő évszázadokban. A Flavius-kornak a hatástörténet szempontjából is kiemelkedő irodalmi alkotásai recepcióját szisztematikusan áttekintő fejezet mellett külön fejezetet szentel annak bemutatására, hogy Pompeji XIX. századi feltárása milyen inspiráló hatással volt a művészetekre, és mennyire gazdag irodalmat hozott létre. Az utolsó tanulmány a flaviusi irodalom recepcióját a latin nyelvű költészet és próza két-két kiemelkedő alkotójának, Martialis és Statius, illetve Quintilianus és az idősebb Plinius műveinek egészen a napjainkig tartó befogadástörténetével illusztrálja. A Flavius-kor nem egészen három évtizede több irodalmi alkotást hagyományozott az utódokra, mint bármelyik Augustus utáni korszak. Ezek a fennmaradt munkák a későbbi századokban is elismertek voltak, és mély hatást gyakoroltak az európai kultúrára.

Andrew Zissos nemcsak szerzőként, hanem szerkesztőként is remek munkát végzett. A *Flavian Age* alapvető erénye, hogy nem követi a nagy összegző kötetek sematikusává vált módszerét. Nem a korszak történelmét, gazdaságát és kultúráját mechanikusan áttekintő, ezért óhatatlanul már ismert információknak és értékeléseknek a felszínen mozgó összegzését adja. Nem a szempontjait rendeli alá a korszakhatár szabta keretnek, hanem a korszakot a maga új megközelítéseinek. Az ókortudomány legjobb hagyományait és az irodalom- és kultúratudomány kínálta szempontokat és módszereket ötvöző tanulmánykötet a mélyére hatol, egyszersmind életre kelti Róma történelmének azt a korszakát, amely az Augustus-kor folytatásaként, önálló korszakként és a rákövetkező mintegy 100 év előzményeként értelmezhető – egyszerre.

Andrew Zissos (szerk.): *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome* (Kézikönyv a római császárkor Flavius-korához), Wiley Blackwell, 2016, 602 o. ISBN 978-1-4443-3600-9

Darab Ágnes